

Eski Türkçeden Çağdaş Uygurcaya
Mirsultan Osman'ın Doğumunun 85. Yılına Armağan,
Ed.: Aysima Mirsultan – Mihriban Tursun Aydın – Erhan Aydın,
Konya, 2014: Kömen Yayınları, s. 189-193

Hoten Ağzının Leksik Hususiyetleri

Mehmet Ölmez
(İstanbul)

Kutadgu Bilig'den Kumul'a
Uygurcanın yorulmaz araştırmacısı,
kamil insan, üstad
Mirsultan Beyefendiye.

Uygur ağızları yaklaşık 150 yıldır çeşitli yönleriyle, özellikle Kaşgar bölgesi ağırlıklı olarak ele alınmaktadır. Bu çalışmalar arasında 19. yüzyılın son çeyreğinde Kaşgar ağzı üzerine yapılan çalışmalar bu bölgede kullanılan Uygurca'yı yarı yazı dili şeklinde ele almıştır. Bu konuda Raquette, Shaw gibi araştırmacıların yayınları bu türden yayınlardır.¹ G. Jarring'in uzun soluklu, çok yönlü yayınları ise bir yandan klasik dile, öte yandan diyalektolojiye ilişkin çalışmalardır.² Kuzey'de, İli bölgesindeki ağızlar ise Pantusov, Katanov ve Radloff gibi araştırmacılarca yayımlanmıştır.³

20. yüzyılın ilk çeyreğinde S. Ye. Malov'un çalışmaları Kaşgar ve İli bölgesinin dışına taşmış, Lopnor ve öteki Uygur ağızlarını da içerir.⁴ K. H. Menges'in konuyla ilgili açıklamalı, etimolojik yayınları var olup bu çalışmalar 19. yüzyılda Katanov'un yaptığı derlemelere dayanır.

1960'lardan sonraki yayınlar, çalışmalar ise 1950'lerde başlayan Uygur ve Çinli araştırmacıların derlemelerine dayanır. Tabii bu çalışmalarla paralel olarak Çin dışında ağızlar üzerine yapılan çalışmalar devam etmiştir, buna E. R. Tenişev'in çalışmalarını örnek verebiliriz.⁵

Uygur ağızlarının hem genelde bütün Türkoloji, özeldede Eski Uygurcanın leksikoloji ile ilgili konularına büyük katkısı vardır. Çağdaş

---

¹ Her iki araştırmacının konuyla ilgili yayınları için kaynakçaya bakınız.

² G. Jarring'in en başta sözlüğü (1964) olmak üzere konuyla ilgili çalışmaları, malzemeleri için bk. <http://laurentius.ub.lu.se/jarring/>

³ Pantusov için bk., 2014, N. Sopi yayını; Katanov için bk. 1936 (Menges).

⁴ Malov'un ilgili yayınları için kaynakçaya bakınız.

⁵ Bk. Tenişev 1990.

Uygur ağızlarının leksik özelliklerinden yararlanarak Eski Uygurca metinleri açıklama, inceleme konusunda ilk esaslı çalışma Peter Zieme'nin olmuştur. P. Zieme özellikle din dışı Uygur metinlerinin, hasat metinlerinin sözvarlığının açıklanmasında Çağdaş Uygur ağızlarının sözvarlığından, ağızlarda saklanmakta olan eskicil unsurlardan yararlanmıştır.⁶ P. Zieme'nin çalışması, kendisinden sonraki Uygurca araştırmacılarını da bu açıdan etkilemiştir.⁷

Tekrar diyalektoloji çalışmalarına dönecek olursak, Uygur araştırmacıların çalışmaları metin yayımı, inceleme ve sözlük çalışmaları olarak kendini göstermiştir. Söz, Uygur araştırmacılara gelince, bu konuda yaptığı öncü ve esaslı çalışmalarla ilk akla gelen isim Mirsultan Osmanof'tur. M. Osmanof, Kumul'dan Hoten'e çok uzun bir çizgide Uygur ağızları üzerine ayrı ayrı çalışmalar yayımlamıştır. Ben burada güneyde en uçtaki, kıyıda Uygur ağzına, Mirsultan Osmanof'un hazırladığı Hoten ağzına ve sözvarlığına değineceğim.⁸ Sadece bu çalışmada, sözlük bölümünde karşımıza çıkan bir kaç örnek dahi tek bir Uygur ağzında dahi çok sayıda eskicil unsur ile karşılaşabileceğimizi görürüz. Hoten ağzından derlenmiş metinleri, bu metinlerin fonetik hususiyetlerini ve diğer konuları ele alan çalışmanın sonunda bir de sözlük yer alır. Bu sözlükten seçtiğim bir kaç kelimeyi bu açıdan, eskicilik açısından gözden geçirebiliriz:

eçkü öçke

başlak su bēşi, éliš bēşi, su ayridiğan yer

bıcık / emçek emçek

boğunaq topa-, çañ

bög- tos-, tosmaq, tosuş (suğa qarita)

bögeç sunı tosuş üçün suğa taşlinidiğan şah - şumba

çulğa- yiğ-, yigmaq, yigiş

pit- yazmak, hatirilimek; *pitigsiz* hatirilenmigen

tarangu toqmaq, tayaq

yürün aq; *at mindim yürün qaşka / sekleydu taştin taşka* "ata bindim Yürüng Kaş'a / sekriyordu taştan taşa" (helk қошиқи)

eçkü: Burada görülen *eçkü*, yazı dilinden (*öçke*) ve Çağataycadan farklı olarak ilk hecedeki düz ünlü korunmakta, *ö'*ye dönüşmemektedir.

başlak: Yazı dilinde bulunmayan, tamamen Türkçe köklerden türetilmiş yöreye özgün bir kelime: *baş+laq*. Bu ekle türemiş az sayıda kelime bulunsa da

⁶ Zieme'nin ve Ádám Molnár'ın yayınlarına bakılabilir.

⁷ A. Yakup'un çalışmasında leksikoloji ile ilgili kısmı buna örnek verilebilir, çalışmada Turfan ağzının sözvarlığı Eski Uygurca ile karşılaştırılmıştır. Ayrıca benzer yöntemleri izlemesi açısından krş. Ölmez 2002.

⁸ Mirsultan Osmanof, *Hazirqi Zaman Uyğur Tiliniñ Hoten Diyalekti*, Şıncañ Helk Neşriyati, 2004, 357 s.

Türkiye Türkçesinden de örnekler verebiliriz: *dişlek*, *dazlak*; *diş* kök olarak kullanılırken *daz* şekli Türkiye Türkçesinde yazı dilinde kullanılmaz; Eski Türkçedeki az sayıdaki örnek için bk. Erdal, s. 87-88, krş. E. Gül, s. 116.

bicik: Yazı dilinde *emçek* yer alırken Hoten ağzında hem *emçek* hem de *bicik* görülür. Aynı sözü *Türkçe Sözlük*'te de halk ağzından girmiş bir madde olarak görürüz.⁹

boğunaç: "toz, tozlu hava, toz toprak" karşılığında kullanılan kelime için standart dilde *topa* ve *çaᅇ* sözleri yer alır. Hoten ağzına özgü *boğunaç* sözü, *Türkçe Sözlük*'e halk ağzından girmiş olan *boğanak* "sağanak, bora" sözleriyle karşılaştırılabilir.¹⁰

bög-: Uygur yazı dilinde bulunmayan bu fiil yerine "tos-, tosmak" sözü görülür; *bög-* ise Eski Uygurcaya kadar uzanmaktadır, krş. Clauson 324 a. Hoten ağzında ayrıca buradan türemiş, suyu durdurmaya, engellemeye yarayan *bögeç* sözünü de görürüz. Anadolu ağızlarındaki *böve-/büve* ile *bövet* bu sözlerle karşılaştırılmalıdır, E. Gül, s. 167.

çulğa-: "Yığmak, toplamak, bir araya getirmek" anlamındaki *çulğa-* sözünü Eski Uygurca *çuᅇla-* "bağlamak" (*baᅇ çuᅇ* "baᅇ") sözleriyle karşılaştırabiliriz; krş. Clauson s. 407 b. Uygurcanın ağızlarında *çuᅇla-* ~ *çuᅇla-* şeklinde görülen bu kelimeye Jarring de yer vermiştir (Jarring s. 77; ayrıca krş. Clauson 407 b; Anadolu, *çullama*, E. Gül, s. 230).

pit-: "Yazmak" anlamındaki Eski Türkçe *biti-* fiili Jarring'de *piti-* şeklinde iken burada tek hece ile *pit-* şeklinde görülür (Jarring, s. 231). Yazı dilinde *pütük* ve *pütükçi* sözlerinde yaşayan bu şeklin Hoten ağzında fiili de görülür, krş. Clauson 299 b.

tarangu: Eski Uygurca *tayan-* "dayanmak, yaslanmak, destek almak" fiilinden türeyen *tayan-gu* (→ *tarangu*) Clauson'a göre sadece DLT ile Tefsir'de görülür, başka bir yerde görülmez (s. 570 a). Uygur yazı dilinde aynı kökten (*taya-* fiilinden) *tayaç* sözü görülür. Bu haliyle Hoten ağzındaki şekil DLT ve Tefsir'den sonra görülen ilk şekildir (?). J. Hamilton'un yayımladığı Dunhuang metinlerinde de bir kez soru işareti (ve eksik yazımla ?) *taya(n)gu* "Chambellan" ~ *teyegü* yer alır, 18.5, 18.12.

yürünj: Eski Türkçe *yürünj* ~ *ürünj* "ak, beyaz" sözü Clauson'a göre yalnızca Yakutçada yaşamaktadır; Anadolu ağızları ile Kırgızcada ise izleri vardır: Anadolu ağızlarında *ürün* "süt, yoᅇurt", Kırgızca *ürünj baranᅇ* "şafak, tan vakti" (s. 233 b). Uygurcada ise esasen yer adlarında görülür: *yürünj kaş* "kaş taşı (ırmaᅇı)", S. Hedin'in malzemesine göre bk. Jarring 1997, s. 218. Hoten ağzı ise Yakutça, Kırgızca ve Türkçenin ağızlarından sonra bu sözü birleşik bir yer adında yaşatan dördüncü dildir. Ayrıca krş. Tenişev s. 86.

⁹ Türkçe Sözlük: *bicik* "meme; meme başı", 331 a; E. Gül, s. 140.

¹⁰ Türkçe Sözlük, TDK, Ankara 2011, s. 370 a; E. Gül, s. 146.

Kaynaklar

- Clauson, Sir Gerard, 1972: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- Erdal, Marcel, 1991: *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*, I-II, Wiesbaden.
- Gül, Ekrem, 2014: *Türkçe Sözlük'e Halk Ağzından Girmiş Kelimeler ve Kökenleri (A-G)*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Eski Türk Dili Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Hazırkı Zaman Uyğur Tilininin Dialekt ve Şeviliri Luğiti*, Milletler Neşriyatı, 2007.
- İmin, Tursuncan, 2012: "Hoten Diyaléktinde Saklinip Kalğan, <<Divanu Luğatit Türk>>te Uçraydigan Bezi Qedimki Sözlér Toğrisida", *Şincañ İctimaiy Penler Tetkikati*, 2012, 4, 109-115.
- Jarring, Gunnar, 1964: *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*, Lund.
- , 1997: *Central Asian Turkic Place names. – Lop Nor and tarim Area –*, Stockholm.
- Katanov, N. Th., 1936: *Volkskündliche Texte aus Ost-Türkistan*, Herausgegeben von Karl Heinrich Menges, Berlin. [K. H. Menges'in adı ancak 1976'daki ikinci baskıda yer alır.]
- Malov, S. Ye., 1961: *Uygurskiye nareçiya Sin'tszyana*, Moskva.
- 1956: *Lobnorskiy yazık*, Frunze.
- Menges, Karl Heinrich, 1954: *Glossar zu den volkskündlichen Texten aus Ost-Türkistan II*, Wiesbaden.
- Molnár, Ádám, 1980: "An Agricultural Term in an Old Uighur Description of Hell", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 34, 163-170.
- Mirsultan Osmanof, *Hazırkı Zaman Uyğur Tilininin Hoten Diyalékti*, Şincañ Hëlq Neşriyatı, 2004.
- Osmanof, Mirsultan, 2006: *Hazırkı Zaman Uyğur Tilininin Lopnor Diyalékti*, Şincañ Yaşlar Ösmürler Neşriyatı.
- Ölmez, Mehmet, 2002: "Eski Türkçe Etimolojiler (1)", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 12, 189-198.
- Pantusof, N. N., 2013: *19-esrde Hatirilengen İli Hëlq Nahşiliri*, tüzgüçi: Nicat Sopi, Şincañ Ünivërsitëti Neşriyatı.
- Raquette, Gustav, 1912: "Eastern Turki Grammar: Practical and Theoretical with Vocabulary", *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen an der Königlichen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin, Zweite Abteilung, Westasiatische Studien*, XV, 111-183.
- , 1927: *English-Turki Dictionary Based on the Dialects of Kashgar and Yarkand*. Lund, Leipzig: Gleerup.
- Shaw, Robert Barkley, 1878: *A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan (Kashghar and Yarkand)*, Part I. Calcutta: The Baptist Mission Press.
- , 1880: *A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan (Kashghar and Yarkand). With lists of names of birds and plants by J. Scully. Part II. Vocabulary, Turki-English*. Calcutta: Baptist Mission Press.
- Tenişev, E. R., 1990: *Uygurskiy dialektmy slovar*, Moskva.
- Türkçe Sözlük*, TDK, Ankara, ¹¹2011.
- Yakup, Abdurishid, 2005: *The Turfan Dialect of Uyghur*, Wiesbaden.

- Zieme, Peter, 1975: "Ein uigurischer Erntesege", *Altorientalische Forschungen*, 3, 109-143.
- , 1986: "Māngi Bulzun! Ein Weiterer Neujahrssege", *Türk Kūltürü Araştırmaları* (24:1), *Emel Esin'e Armağan*, 131-139.